

Stomalı Bireylerde Destek Grup Girişimi Yapılmalı mı?

Should Support Group Intervention be Implemented for Individuals with Stoma?

© Serap Sayar¹, © Fatma Vural²

¹Dokuz Eylül Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Cerrahi Hastalıklar Hemşireliği Anabilim Dalı, İzmir, Türkiye

²Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi, Cerrahi Hastalıklar Hemşireliği Anabilim Dalı, İzmir, Türkiye

ÖZ

Bireylerde stomaların varlığı fiziksel, psikolojik ve sosyal yönden sorunlara neden olmaktadır. Bu nedenle stomalı bireyler stomaya uyum sağlayabilmek için etkili psikososyal girişimlere gereksinim duyarlar. Bu etkili psikososyal girişimlerden birisi de destek gruplardır. Destek gruplar, kişiler arası ilişkiler yolu ile ortak destek sağlayan, aynı soruna sahip bireylerin oluşturduğu gruplar olarak tanımlanmaktadır. Bireyler genelde, doğal sosyal destek ağları yetersiz olduğunda ya da psikososyal gereksinimleri karşılanamadığında bu gruplara katılmaya ihtiyacı duyarlar. Destek grup girişiminde diğer grup üyeleri ile deneyimlerin paylaşılması olumlu etkiler yaratmakta, gruba katılım ile yaşanan sorunlara yönelik çözüm yolları geliştirilmektedir. Diğer hasta gruplarıyla yapılan pek çok çalışmada destek grup girişimin olumlu etkileri olduğu, bireylerin yaşam kalitesini yükselttiği bildirilmektedir. Ülkemizde stomalı bireylere yönelik devam eden bir destek grup girişimi bulunmamaktadır ancak stomalı bireyler için stoma ve etkilerine yönelik psikososyal uyumun gelişmesine yardım edebilmek için hemşireler destek grup girişiminin gerekliliği konusunda farkındalık yaratmalı ve bu girişimleri uygulamalıdır.

Anahtar Kelimeler: Stoma, destek grupları, hemşirelik

ABSTRACT

The presence of stoma in individuals causes physical, psychological and social problems. For this reason, individuals with stoma need effective psychosocial interventions in order to adapt to the stoma. One of these effective psychosocial interventions is support groups. Support groups are defined as groups of individuals with the same problem that provide common support through interpersonal relationships. Individuals generally need to join these groups when natural social support networks are inadequate or if their psychosocial needs are not met. Sharing experiences with other group members in the support group intervention creates positive effects, and solutions are developed for problems with participation in the group. In many studies carried out with other patient groups, support group intervention has positive effects and individuals improve their quality of life. In our country, there is no ongoing support group intervention for individuals with stoma, but in order to help develop psychosocial adaptation to stoma and its effects, nurses should raise awareness about the need for support group intervention and implement these interventions.

Keywords: Stoma, support groups, nursing

Giriş

Uluslararası Kanser Ajansı tarafından yayınlanan Globocan 2012 verilerine göre; kolorektal kanser (KRK), dünyada erkeklerde en sık görülen ikinci ve kadınlarda en sık görülen üçüncü kanser türüdür. Sağlık Bakanlığının 2014 verilerine göre, ülkemizde, KRK'ler hem kadınlarda hem de erkeklerde üçüncü sırada yer almaktadır. Erkeklerde yüz binde 22,8

ve kadınlarda ise yüz binde 13,8 sıklığında görülmektedir.¹ KRK tedavisinde cerrahi tedavi, kemoterapi veya radyoterapi, alternatif olarak adjuvan terapi uygulanabilmektedir ve ameliyat sırasında hastaların çoğuna stoma açılmaktadır.² Stoma açılması, yaygın olarak KRK tedavisinde kullanılan cerrahi bir girişim olsa da, kanser dışında, enflamatuvar barsak hastalıklarının ve travmaların cerrahi tedavisinde de kullanılmaktadır.³

Sunulduğu kongre: Bu çalışma "16. Ulusal Kolon ve Rektum Cerrahisi Kongresi"nde sözel bildiri olarak sunulmuştur (17-20 Mayıs 2017, Antalya).

Yazışma Adresi/Address for Correspondence: Uzm. Hem. Serap Sayar,
Dokuz Eylül Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Hemşirelik Anabilim Dalı, İzmir, Türkiye
Tel.: +90 505 910 29 94 E-posta: oranserap@gmail.com ORCID ID: orcid.org/0000-0003-4195-0320
Geliş Tarihi/Received: 25.12.2018 Kabul Tarihi/ Accepted: 12.01.2019

Stoma endikasyonları farklılıklar gösterse de, stoma açılması bireylerde dışkı kontrolünün kaybı ve torbaya bağımlı olma nedeniyle yaşam tarzı değişikliklerine neden olmakta, bireylerin fizyolojik, sosyal, psikolojik açıdan çeşitli sorunlar yaşamasına yol açmakta ve yaşam kalitesini olumsuz yönde etkilemektedir.^{4,5,6} Stomalı bireylerde anksiyete, beden imajının değişmesi, benlik saygısı ve öz güvenin azalması, çekiciliğin kaybı, cinsel fonksiyonlarda bozulma, dışkı sızıntısı, ses/koku çıkacağı korkusu ve depresyon sıklıkla görülen sorunlardır.^{5,7,8} Bu sorunlar nedeniyle bireyler kendini toplumdan kısıtlama ve soyutlama eğilimindedirler. Bireylerin aile ilişkileri, iş yaşantıları, sosyal ve cinsel yaşamları olumsuz yönde etkilenmektedir. Aile ve yakın çevrelerinin kendilerinden uzaklaştığını düşünürler ve kişiler arası ilişkilerini kısıtlarlar. Bireylerde, stoma açıldıktan sonra iş bırakma ve iş veriminde azalma sıklıkla gözlenen durumlardır.^{4,5,6} Stomalı bireyler kontrolsüz defekasyonlarla sosyal ortamlarda başkalarını rahatsız ettiklerini düşünerek utanmaktadırlar. Buna bağlı olarak kendilerini toplumdan izole etmekte ve içe kapanmaktadırlar.^{9,10} Yapılan çalışmalarda, stoma açıldıktan sonra gaz ve dışkı çıkışı üzerindeki kontrol kaybının, bireylerde psikolojik ve sosyal izolasyona neden olduğu, stomanın bireylerde, kişiler arası ilişkileri ve beden imajını etkileyen olumsuz duygular oluşturduğu, bireylerin çoğunun kolostomi/ileostomi torbasının kullanımına ilişkin kaygı ve güvensizliği nedeniyle seyahat etme ve spor yapma gibi boş zaman aktivitelerini eskisi gibi sürdüremediği ve stomanın yaşam kalitesini olumsuz olarak etkilediği bildirilmektedir.^{11,12}

Stomalı bireylerin çoğu kanser ile de mücadele ettiği için, iyileşmeye giden yolda, kemoterapi, radyoterapi, cerrahi tedavi gibi sadece tıbbi tedavi protokolleri yeterli olmamaktadır. Tedavi ve iyileşme sürecinde ve sonrasında bireyin psikososyal rahatlığının sağlanması ve sürdürülebilmesi de temel tedavi ölçütleri arasındadır. Bunu sağlayan çok önemli araçlardan biri de sosyal destektir. Sosyal desteğin kapsamını genellikle, aile üyeleri, yakın akraba, arkadaşlar ve sağlık bakım ekibi (hekim, hemşire, sosyal hizmet uzmanı, psikolog vb.) oluşturur. Sosyal destek gereksinimini karşılayan en önemli araçlardan biri destek gruplardır.¹³ Bu gruplar bireylerin sosyal uyumu üzerinde önemli rol oynamaktadırlar.⁷ Sosyal uyum, bireylerin içinde bulunduğu toplumun kurallarına uymayı öğrenmesi, bu kurallar ve değer yargılarına uygun bir davranış geliştirmesidir. Bireylerin ait oldukları toplumun değerlerini, davranışlarını ve bilgilerini kazanma aşamaları sosyalleşme sürecidir. Bu sosyalleşme sürecini aile, kalıtım, bireyin sağlık durumunun günlük yaşam aktivitelerini etkileyip etkilememesi gibi durumlar ve akran grubu etkileyebilmektedir.¹⁴ Bireylerin

sosyal uyumunu yeniden sağlamaya yönelik hemşirelik girişimleri; psikolojik destek, psikoterapi, sosyal destek, diğer stomalı bireylerin organizasyonlarına dahil olma ve bireyleri faaliyete geçirmeyi içeren girişimleri kapsar.¹⁵ Stomalı bireylerin diğer stomalı bireylerle bir araya getirilerek destek gruplarının oluşturulması, bu gruplarda duygu, düşünce ve sorunların paylaşarak bireylerin yalnız olmadıklarının fark ettirilmesi, sorunlara yönelik çözüm önerilerinin paylaşılması ve sosyal desteğin artırılması, bireylerin sosyal uyumunu kolaylaştırmaktadır.¹⁴

Bu derlemede, hemşirelerin danışmanlık rollerinden biri olan destek grup girişimlerinin stomalı bireyler üzerine etkilerinin vurgulanması amaçlanmıştır.

Destek Grup Girişimi

Destek Grup Girişiminin Tanımı, Amacı ve Önemi

Destek grup girişi; profesyonel bir danışman tarafından benzer sorunları ya da gereksinimleri olan bireylere yönelik düzenlenen, bireylerin günlük yaşama uyum sağlamalarında ve karşılaştıkları sorunlarla baş edebilmelerine yönelik planlı ve sistemli bir yardım sürecidir.¹⁴ Destek gruplar, güvenli bir ortamda bireylerin bilgi, deneyim ve sorunlarını paylaşmasını, benzer hastalığa sahip kişilerden destek alınmasını sağlayan gruplardır.^{16,17}

Destek grupların tanımlanan beş genel amacı vardır; destek grup bireylerin baş etme becerilerini güçlendirmeli ve bireyleri cesaretlendirmeli, ortak noktaları konuşmayı sağlamalı, deneyim ve durum paylaşımı ile mevcut sorunun üstesinden gelmek için grup üyelerine yardım eden bilgi paylaşımını, problem çözme stratejilerini araştırmayı ve çeşitli baş etme yöntemlerinin avantaj ve dezavantajlarını değerlendirmeyi sağlamalıdır. Destek grubun stomalı bireyler için özellikle önemli olan iki amacı; bilgi paylaşımı ve bireyleri cesaretlendirmedir. Bilgi paylaşımı, grup içinde yeni açılan stomayı başarılı bir şekilde yönetmeyi sağlayan çeşitli ve farklı becerilerin olması nedeniyle çok önemlidir. Gruptaki diğer bireylerin deneyimleri, fikir ve tutumları öğrenme için zengin bir kaynak sağlar.¹⁸ Destek gruplar bireylere yalnız olmadıklarının farkına varmalarını, hastalığın üstesinden gelme ve yüzleşmede, stresi azaltmada bireylere akran desteği sağlar. Sosyal uyum için temel bilgi ve becerileri kazandırır. Deneyim paylaşımı ile bireyler duygu ve düşüncelerini, problem çözme önerilerini paylaşırlar. Destek gruplar, bireylere, kendi davranışını ve başkalarının sorunlarını değerlendirme ve çözüme yönelik öneriler geliştirme, diğerlerinin desteği ile bilişsel ve davranışsal değişime yol açacak planlara katılma olanağı sağlamaktadır. Grup üyelerinin her biri, birbirlerine, uygun davranışın öğreniminde model oluşturur ve birey başka bireylere yardım sürecinde kendine yardımcı da öğrenir.¹⁶

Destek Grup Girişiminin Yapısı ve İşleyişi

Destek gruplar;

-Online,

-Hemşire, psikolog, sosyal hizmet uzmanı gibi profesyonel liderler tarafından yönlendirilen,

-Akran liderler (self help) tarafından yönlendirilen olmak üzere üç şekilde sınıflandırılmaktadır.¹⁶

Destek gruplarının işlerliğini sağlayan en önemli unsur liderdir. Grup liderinin üyelerin özelliklerini ve gereksinimlerini doğru biçimde fark edebilmesi için duyarlı, esnek ve doğal olması önemlidir. Lider, grup uyumunu sağlamalı, doğru ve tutarlı bilgi aktarımı yapmalı, grup üyeleri arasında doğal ve açık iletişimin yanı sıra içtenliği kurmada etkili olmalıdır. Lider grupta kolaylaştırıcı olarak rol alır. Grup üyelerinin gereksinimlerini değerlendirerek grubun amaçlarını oluşturur.¹³

Destek gruplar oluşturulurken, katılan üye sayısının en az üç en fazla on beş kişi olmasına dikkat edilmesi önerilmektedir.¹⁶ Grup oturumlarının sayısı, süresi, grubun kaç hafta süreceği, üyelerin sayısının önceden belirlenmesi ve bunlar belirlenirken grup üyelerinin durumlarına göre hareket edilmesi önemlidir.¹³ Yapılan çalışmalarda, grup oturumlarının her hafta, iki haftada bir ve ayda bir şeklinde yapıldığı görülmektedir.^{19,20,21} Grup oturumları, tanı sürecinde, tedavide, iyileşme sonrasında ya da palyatif bakım boyunca gerçekleştirilebilmektedir.¹³

Grup içerisinde aynı anda birden fazla kişi konuşamamaktadır. Bu nedenle grup liderinin, üyelere, öncelikle birbirlerini dinlemeleri gerektiği ve herkese söz vereceği yönünde hatırlatmalarını yapması gerekmektedir. Grup lideri, iki saatten uzun süren grup toplantılarının bir kısır döngü yaratarak, tekrarlayıcı ve etkisiz olması nedeniyle ve etkili bir destek grup girişi için toplantıların ortalama 80-90 dk'lık zaman dilimi içerisinde olmasına dikkat etmelidir.¹⁶

Stomalı Bireyler için Uluslararası Online Destek Gruplar

Stomalı bireyler için dünyada pek çok online destek grup kuruluşu bulunmaktadır. Australian Council of Stoma Association, Federation of Nz Ostomy Societies, United Ostomy Associations of America, Ostomy Canada Society, Colostomy Association bunlardan bazılarıdır (Şekil 1). Bu kuruluşlar aynı durumdaki stomalı bireylerin internet aracılığıyla birbirleri ile konuşarak, deneyim ve duygularını paylaşarak, birbirlerine tavsiyede bulunmasını ve rehber olmasını sağlar.

Dünyada ve Ülkemizde Stomalı Bireylerde Destek Grup Girişimi

Dünyanın birçok yerinde stomalı bireylerle, birbirinden farklı birçok destek grup toplantıları düzenlenmektedir. Örneğin; Northwest Community Hastanesi'nde her ay stoma

Australian Council of Stoma Association (ACSA)	 https://australianstoma.com.au/
Federation of Nz Ostomy Societies (FNZOS)	 http://www.ostomy.org.nz/
United Ostomy Associations of America (UOAA)	 https://www.ostomy.org/
Ostomy Canada Society	 https://www.ostomycanada.ca/
Colostomy Association	 http://www.colostomyuk.org/

Şekil 1. Uluslararası online destek grup kuruluşları

destek grup toplantıları düzenlenmektedir. Bir saat süren grup toplantılarında, konuşmacılar, firma sunumları, grup desteği ve stoma hemşireleri ile bireylerin sorularına cevap bulması sağlanır.²² Nairobi'de Aga Khan Üniversitesi'nde her ay düzenlenen destek grup toplantılarında bireyler grup kuralları, bilgilendirme, kabul edilebilirlik gibi konuları tartışır. Toplantı öncesinde paketledikleri stoma malzemelerini birbirine dağıtırlar. Bir programda eğitilen ve beceri kazanan grup üyelerinden bazıları ev ziyaretleri yaparak, yeni stoma açılan bireylere yardımcı olur.²³ St Mark's Hastanesi'nde "inside out" adı verilen stoma destek grubuyla her iki haftada bir sabah kahvesi şeklinde sosyal toplantılar düzenlenmektedir. Toplantıya katılan bireyler benzer sorunu olan bireylerle görüşür, öneriler paylaşır ve eğlenceli zaman geçirirler.²⁴

Ülkemizde 2000 yılından beri, stoma açılan bireylere stomaterapi ünitelerinde, bakım, eğitim ve danışmanlık hizmeti, bu konuda eğitim almış hemşireler tarafından verilmektedir. Ancak ülkemizde stomalı bireylerin sürekli devam ettiği destek gruplar bulunmamaktadır. Literatürde de stomalı bireylere yönelik yapılmış herhangi bir destek grup çalışmasına ulaşılamamıştır ancak; ülkemizde stomalı bireylerle yapılan bir araştırmada planlı grup etkileşimi kullanılarak haftalık toplantılar düzenlenmiştir. Toplantılar altı hafta devam etmiş ve her toplantı ortalama 90 dk sürmüştür. Toplantılarda bilgisayar ve projeksiyon kullanılarak bilgi eksiklerinin giderilmesine yönelik sunu ile anlatım, stoma maketi kullanılarak demonstrasyon yöntemi ile stoma bakım malzemelerinin kullanımı, yuvarlak masa etrafında grup tartışması, katılımcıların stomalarına yönelik duygularını ifade eden mektup yazmaları ve mektuplarını grup oturumunda okumaları gibi yöntemler kullanılmıştır. Araştırmanın sonucunda planlı grup etkileşiminin stomalı bireylerin sosyal uyumunu artırdığı bildirilmiştir.¹⁴

Literatürde, diğer hasta gruplarında destek grup girişiminin uygulandığı başka çalışmalar da bulunmaktadır. KRK'li bireylere destek grup girişiminin uygulandığı bir araştırmanın sonucunda, destek grup girişiminin, bireylerin yaşam kalitesini yükselttiği bildirilmiştir.²⁵ Karaciğer transplantasyonu uygulanmış bireylerle yapılan bir araştırmada ise, destek grup toplantıları aylık olarak düzenlenmiş, toplantılar ortalama 90 dk sürmüş ve toplam altı toplantı gerçekleştirilmiştir. Toplantılarda, önceden hazırlanan kitapçık doğrultusunda bilgilendirme, toplantı konusu ile ilgili deneyim paylaşımı yapılmıştır. Araştırma sonucunda destek grup girişiminin bireylerin bilgi düzeyini arttırmada ve bireylerin yaşadıkları semptomları azaltmada etkili olduğu, bireylerin uyumunu desteklediği ve yaşam kalitesini artırdığı bildirilmektedir.¹⁹ Erken evre meme kanseri olan, randomize kontrollü ve üç gruba ayrılmış 125 kadına Roy Uyum Modeli'ne dayalı destek grup ve eğitim girişimi uygulandığı bir araştırmada, deney grubunda 34 kadın, üç aşamada ve 13 ay bireysel telefon ve bireylerle destek grup girişimi ve eğitim almış, kontrol grubu 1'de 48 kadın, üç aşamada sadece telefon ile sosyal destek ve eğitim almış, kontrol grubu 2'de 43 kadın, bir kez mail ile sadece eğitim almıştır. Araştırma sonucunda, deney grubu ve kontrol grubu 1, kontrol grubu 2'ye göre, daha az huzursuzluk hali yaşadığını, daha az yalnızlık hissettiklerini ve daha kaliteli ilişkileri olduğunu bildirmişlerdir.²¹

Sonuç

Stomalı bireylerin yaşadığı psikososyal sorunlarla baş etmede ve bireylerin sosyal uyumunu sağlamada, stoma bakım hemşirelerine önemli görevler düşmektedir. Hemşirelerin

sorumlulukları arasında; hastalara fiziksel olduğu kadar psikososyal destek sağlamak ve onların hastalığa uyumlarını artırmak bulunmaktadır. Stomalı bireyin sosyal uyumuna yönelik hemşirelik rolleri arasında; bireysel eğitim ve danışmanlık hizmetlerini sürdürmek, bireyin kendi gücü ile çevresindeki sosyal destek faktörlerini fark etmesini sağlamak ve kullanması konusunda desteklemek, ailesi ve yakınları ile görüşerek desteğin güçlendirilmesini sağlamak yer almaktadır. Bu konuda, stomalı bireylerin diğer stomalı bireylerle bir araya getirilerek destek gruplarının oluşturulması önemlidir.

Ülkemizde sürekli devam eden herhangi bir stomaterapi programı veya destek grup girişi bulunmamaktadır. Bu nedenle, stomalı bireylerin sosyal uyumunu sağlamak için yaşadıkları sorunları paylaşılabilecekleri, sorular sorabilecekleri, bilgi alabilecekleri, birbirlerinin deneyimlerinden yararlanabilecekleri destek grup toplantılarının planlanması, uygulanması ve bu girişimin artırılması önerilmektedir.

Etik

Hakem Değerlendirmesi: Editörler kurulu tarafından değerlendirilmiştir.

Yazarlık Katkıları

Konsept: S.S., F.V., **Dizayn:** S.S., F.V., **Veri Toplama veya İşleme:** S.S., F.V., **Analiz veya Yorumlama:** S.S., F.V., **Literatür Arama:** S.S., F.V., **Yazan:** S.S., F.V.

Çıkar Çatışması: Bu makale ile ilgili olarak herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Finansal Destek: Çalışmamız için hiçbir kurum ya da kişiden finansal destek alınmamıştır.

Kaynaklar

1. TC. Sağlık Bakanlığı Türk Halk Sağlığı Kurumu Türkiye Kanser İstatistikleri 2017; Erişim tarihi: 30.06.2018 https://hsqm.saglik.gov.tr/depo/birimler/kanser-db/istatistik/2014-RAPOR_uzuuun.pdf
2. Karaveli S, Özbayır T, Kahraman A. Stomalı Hastaların Sızıntı İle Baş Etme Yöntemlerinin İncelenmesi. Ege Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi 2014;30:18-25.
3. Karadağ A, Korkut H. Peristomal Cilt Komplikasyonları: Önleme, Tedavi ve Bakım. Ulusal Cerrahi Dergisi 2010;26:175-179.
4. Ayaz S. Stomalı Bireylerde Hemşirenin Rolü. Türkiye Klinikleri J Med Sci 2007;27:86-90.
5. Üstündağ H, Demir N, Zengin N, Gül A. Stomalı hastalarda beden imajı ve benlik saygısı. Türkiye Klinikleri J Med Sci 2007;27:522-527.
6. Yaşan A, Ünal S, Gedik E, Girgin S. Kalıcı ve Geçici Ostomi Yapılmış Kişilerde Yaşam Kalitesinde Değişim, Depresyon ve Anksiyete. Anadolu Psikiyatri Dergisi 2008;9:162-168.
7. Burch J. Ensuring Optimum Quality of Life in Community Patients with a Stoma. JCN 2014;28:21-26.
8. Pittman J, Kozell K, Gray M. Should Woc Nurses Measure Health-Related Quality of Life in Patients Undergoing Intestinal Ostomy Surgery?. J Wound Ostomy Continence Nurs 2009;36:254-265.

9. Kılıç E, Taycan O, Belli AK, Özmen M. Kalıcı Ostomi Ameliyatının Beden Algısı, Benlik Saygısı, Eş Uyumu ve Cinsel İşlevler Üzerine Etkisi. *Türk Psikiyatri Dergisi* 2007;18:302-310.
10. Vural F. Stomalı Hastalarda Yaşam Kalitesi. *Cerrahi Bakım ve Yaşam Kalitesi Sempozyumu Konferans Konuşma Metinleri* 2012;33-38.
11. Kimura CA, Kamada I, Guilhem D, Fortes RC. Perception of Sexual Activities and the Care Process in Ostomized Women. *J Coloproctol* 2013;33:145-150.
12. Vonk-Klaassen SM, de Vocht HM, den Ouden ME, Eddes EH, Schuurmans MJ. Ostomy-Related Problems and their Impact on Quality of Life of Colorectal Cancer Ostomates: A Systematic Review. *Qual Life Res* 2016;25:125-133.
13. Tuncay T. Kanserle Başetmede Destek Grupları. *Toplum ve Sosyal Hizmet* 2010;21:59-71.
14. Karabulut HK, Dinç L, Karadağ A. Effects of Planned Group Interactions on the Social Adaptation of Individuals with an Intestinal Stoma: A Quantitative Study. *J Clin Nurs* 2014;23:2800-2813.
15. Leyk M, Ksiazek J, Habel A, Dobosz M, Kruk A, Terech S. The Influence of Social Support from the Family on Health Related-Quality of Life In Persons with a Colostomy. *J WOCN* 2014;41:581-588.
16. Yalom ID. (Çev.) Tangör A, Karaçam Ö. Grup Psikoterapisinin Önemi Teori ve Pratiği. Üçüncü Basım, İstanbul, Nobel Tıp Kitabevi, 1992.
17. Aktaş MA. Grup Süreci ve Grup Dinamikleri. Ankara, Sistem Yayıncılık, 1997.
18. Mowdy S. The Role of the WOC Nurse in an Ostomy Support Group. *J WOCN* 1998;25:51-54.
19. Sarıgöl Ordin Y, Karayurt Ö. Effects of a Support Group Intervention on Physical, Psychological, and Social Adaptation of Liver Transplant Recipients. *Experimental and Clinical Transplantation* 2016;3:329-337.
20. Erol Ursavaş F, Karayurt Ö. Experience With A Support Group Intervention Offered to Breast Cancer Women. *Exp Clin Transplant* 2017;13:54-62.
21. Samarel N, Tulman L, Fawcett J. Effects of Two Types of Social Support and Education on Adaptation to Early-Stage Breast Cancer. *Res Nurs Health* 25:459-470.
22. Support Groups and Therapy. Erişim Tarihi: 25.09.2018 <http://www.nch.org/patients-visitors/support-groups-therapy/ostomy-service>
23. Stoma World Kenya for the Highest Quality of Life of Ostomates. Erişim Tarihi: 12.12.2018 https://ostomyeurope.org/wp-content/uploads/2017/01/Kenya_2013.pdf
24. Inside Out Stoma Support Group. Erişim Tarihi: 12.12.2018 <http://www.stmarkshospital.nhs.uk/about/inside-out-stoma-support-group/>
25. Carmack CL, Basen-Engquist K, Yuan Y, Greisinger A, Rodriguez-Bigas M, Wolff RA, Barker T, Baum G, Pennebaker JW. Feasibility of an Expressive-Disclosure Group Intervention for Post-Treatment Colorectal Cancer Patients. *Cancer* 2011;117:4993-5002.